

APROXIMACIÓN HISTÓRICA

O século XVIII

Para acadar unha pequena idea da importancia da molturación dos cereais na economía local ó longo do tempo, comenzamos consultando o *Catastro de Ensenada* (1750-51).

Nel constan 14 muiñeiros de maquiá –ver vocabulario– con 15 pedras no referente á parroquia de San Martiño de Tiobre (2) (foinos imposible obter datos de Bravío máis supoñemos unha cantidade aproximada), sen ter en conta o número de muíños eclesiásticos que moerían soamente o produto dos dezmos e foros que recibían.

O Catastro non fai ningunha referencia ós muíños de pezas polo que temos que supoñer un número aínda maior.

Constan os muíños como que moen entre 8 meses e 1 ano, dato moi esclarecedor, pois, anos máis tarde ó redactarse os rexistros de industrias e comercio, a media atópase entre 3 e 6 meses –xustificándoo pola falla de grao e/ou de auga (3)–. É posible que esta variación radique no feito de que os muíños do censo de 1751 ocupen os mellores emplacements e, en consecuencia, estean menos afectados nas secas.

O imposto real para os muíños que moen todo o ano é taxado en 515 reais de vellón. Se o muíño só moe 8 meses a cantidade a satisfacer redúcese grandemente, establecéndose en 175 reais.

A pesar diso, as rendas que paga o muiñeiro ("levador") (4) por dominio directo ou foros son moi variadas, mais sempre de menor cuantía que o imposto real. Estes foros e dominios inclúen en moitos casos algunhas leiras perto do muíño.

Os propietarios son, como media, persoas que usan o "Don" ou algunha entidade relixio-

sa, mais só temos localizado un caso de foro por nobre, concretamente da Marquesa de Figueiroa.

Nerbargantes, dos 14 muiñeiros hai 5 que non pagan renda nin foro a ninguén, cremos que é proporción moi alta despois de estudar as cargas que pesaban sobre a propiedade naqueles anos.

Hai que indicar, por certo, que no ano 1751 se rexistran 6 fornos industriais, máis decatémonos que ata datas recentes a maior parte da poboación rural cocía o pan no forno familiar: esas pequenas construcións en cuarto de esfera que se atopan xeralmente nos laterais das vivendas.

Propietarios de fornos no 1751 (5)

José Amillo
Francisco Vales
Fernando de Rilo
Catalina Sánchez
María Sánchez

Valor (Kg) dun ferrado de Betanzos

trigo 11,5
centeo 11
maízzo 15

Segundo nos indica un dos nosos informadores

Entrando no século XIX.

A primeira referencia que atopamos para o s. XIX data do 1813 na partilla testamentaria de Vicente García Varela e Lorenza Patiño, e di textualmente: "*La sexta parte de un molino en la rta de Caraña... del dominio de don Felix de Matos vecino de La Coruña a*

(2) CATASTRO DE ENSENADA referente á parroquia de San Martiño de Tiobre. A.H.R.G., 2789.

(3) No verán eran poucos os muíños en funcionamento, tanto en Caraña coma no Mendo, e a xente da vila –tamén vemos casos en Caraña– tiña que trasladarse, as veces en bote, ó de Chelo ou ó situado en Teixeira.

(4) En todo este século como nos seguintes, a muiñada é algo secundario con que elevar os ingresos obtidos da terra (no Catastro constan coma labregos e, en consecuencia son propietarios ou aforados dun número determinado de terra e posúen ou levan en parceria unha determinada cantidade de animais). Isto explícarfase en que os altos gravames a satisfacer, sumado a que moitos labregos pobres e xornaleiros moerían nas súas casas –no tipo circular antes indicado (*)–, non permitiría dedicarse enteiramente ó oficio de muiñeiro.

(*) Un dos nosos informadores indicounos que lembra unha dona moi velliña do barrio das Cascas como mofa co muíño de tipo circular aproximadamente hai 40 anos.

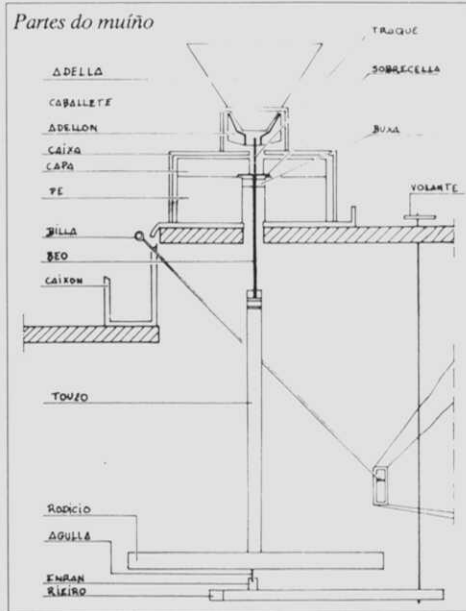
(5) VALES VILLAMARIN, FRANCISCO. *Op. cit.*

quien se le paga anualmente 16 reales"(6). O valor de taxación deste muíño foi maior que case tódalas fincas gravadas con foros.

Temos aquí a primeira referencia documental ós muíños de propiedade colectiva, que á súa vez presentan dúas variantes: **muíños do común**, propiedade de tódolos veciños dunha aldea (nós non atopamos ningún caso na bisbarra) e **muíños de peza** ou de "herdeiros", pertencentes a un grupo máis ou menos amplo de persoas, pero non a toda a poboación.

Este último caso probablemente xurdira a partir da unión para a construción ou o arrendamento entre varios veciños, multiplicándose progresivamente éstos a cada xeración.

Temos localizado un caso curioso que nos indica o grao de partición acadada. No 1833, na partilla testamentaria a favor de Manuela Milia, lemos: "*Le corresponde a Manuela Milia 1916 reales, 22 maravedís y por ellos la tercia parte y dos tercios de otro de la casa y muíño donde nació y murió el petrucio sita en la Ría de Caraña...*". Case trinta anos despois, tamén nunha partilla, faise unha referencia ó mesmo muíño dicindo: "*Las 3/14 partes de la casa y molino donde habita José Milia...*" (7). Sabemos que se trata da mesma casa ó analizar os datos relativos ás súas lindes, ademais de ser

dominio da mesma persoa nos dous casos.

Para profundizar lixeiramente no censo de muíños do século XIX realizamos varias catas na "*Matrícula del Subsidio Industrial y de Comercio del Municipio de Betanzos*" (8).

Muíños que figuran na "matrícula industrial"

Ano de	Tiobre	Bravío	Outros (*)	Total
1834	-	-	-	12
1838	27 [24]	9 [10]	2	38
1840	8	6	1	15
1842	0	6	0	6
1849	14	19	6	39
1868	-	-	-	34
1883	-	-	-	26
1884	-	-	-	25

(*) Localizados en Santiago de Requían, Santa María de Pontellas.

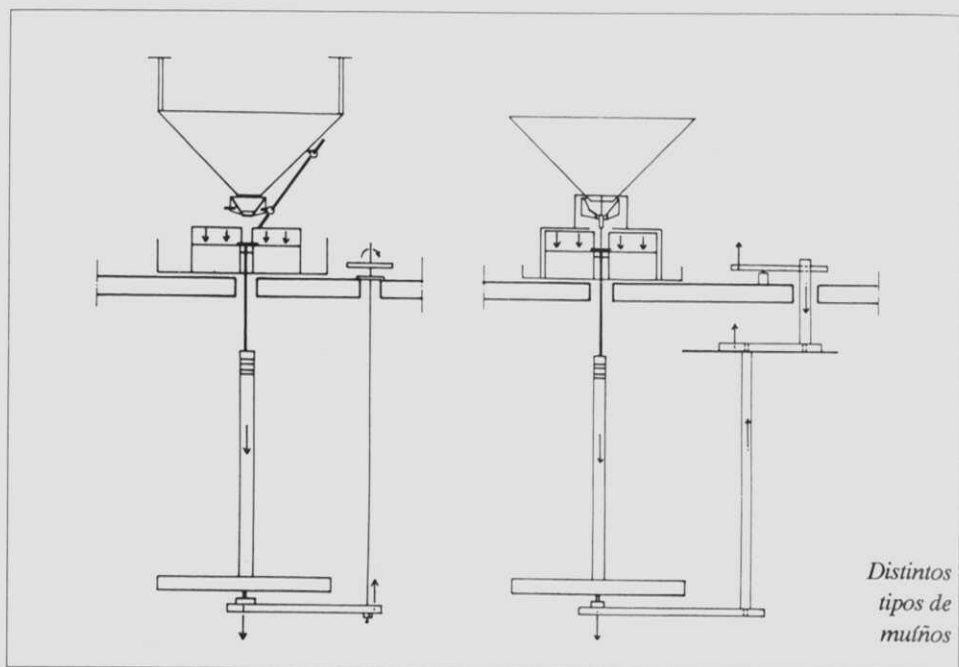
(6) "*La sexta parte de un molino en la Ría de caraña, fra citada de Tiobre mixto con Francisco Beade, Francisco de Brañas Chas, José Francisco de Brañas del dominio de don Felix de Matos, vecino de La Coruña, a quien se le paga anualmente diez y seis reales...*" 1813, Documentos propiedade da familia do autor.

(7) 1833 e 1863, Documentos propiedade da familia do autor.

Case con total certeza podemos asegurar que estamos a falar da actualmente denominada casa do Moreira, situada en Caraña de Abaixo.

(8) A análise da serie "*Matrícula del Subsidio Industrial y de Comercio*" de Betanzos (AMB) ten só un valor orientativo, posto que as grandes variacións que se aprecian en períodos de poucos anos, probablemente debido á subida dos valores dos impostos e as crises económicas, non nos permiten obter un reflexo da realidade.

Como exemplo indicar que temos coñecemento dun muíño que en todo o século XX non "declarou" un dos rodicios que posuía. Estamos na creenza que esta táctica foi norma xeral durante moito tempo co maior ou menor consentimento das autoridades municipais.

Distintos tipos de mouíns

No 1839 desaparecen do censo 15 mouíns, dos que 11 son da parroquia de Tiobre. Os encargados da redacción deste ano inclúen unha nota: "...debiendo advertir que la diferencia que se nota en el número de molinos cotejado el de la presente con el del año último, consiste en que sus dueños por la despreciable utilidad que aquellos les daban y su notoria pobreza tuvieron que desacerlos según es bien público y notorio en atención que no podían soportar las considerables contribuciones que sobre ellos pesaban, las cuales de continuar se seguirá que quizá los restantes tendrán que hacer otro tanto, no habiéndolo ya ejecutado por ser personas que por separado de esta industria tienen lo suficiente para su subsistencia y pago de las contribuciones..."

Palabras non escoitadas, pois no seguinte ano (1840) danse de alta 15 mouíneiros e, excepto 1 en Bravío –José Barreiro que ten dous mouíns un moe 6 meses e outro nada por falta de grao e auga–, tódolos demais constan de "...1 molino maquilero que muele al año 3 meses", grande diferenza con 1751 en que case todos moían durante todo o ano.

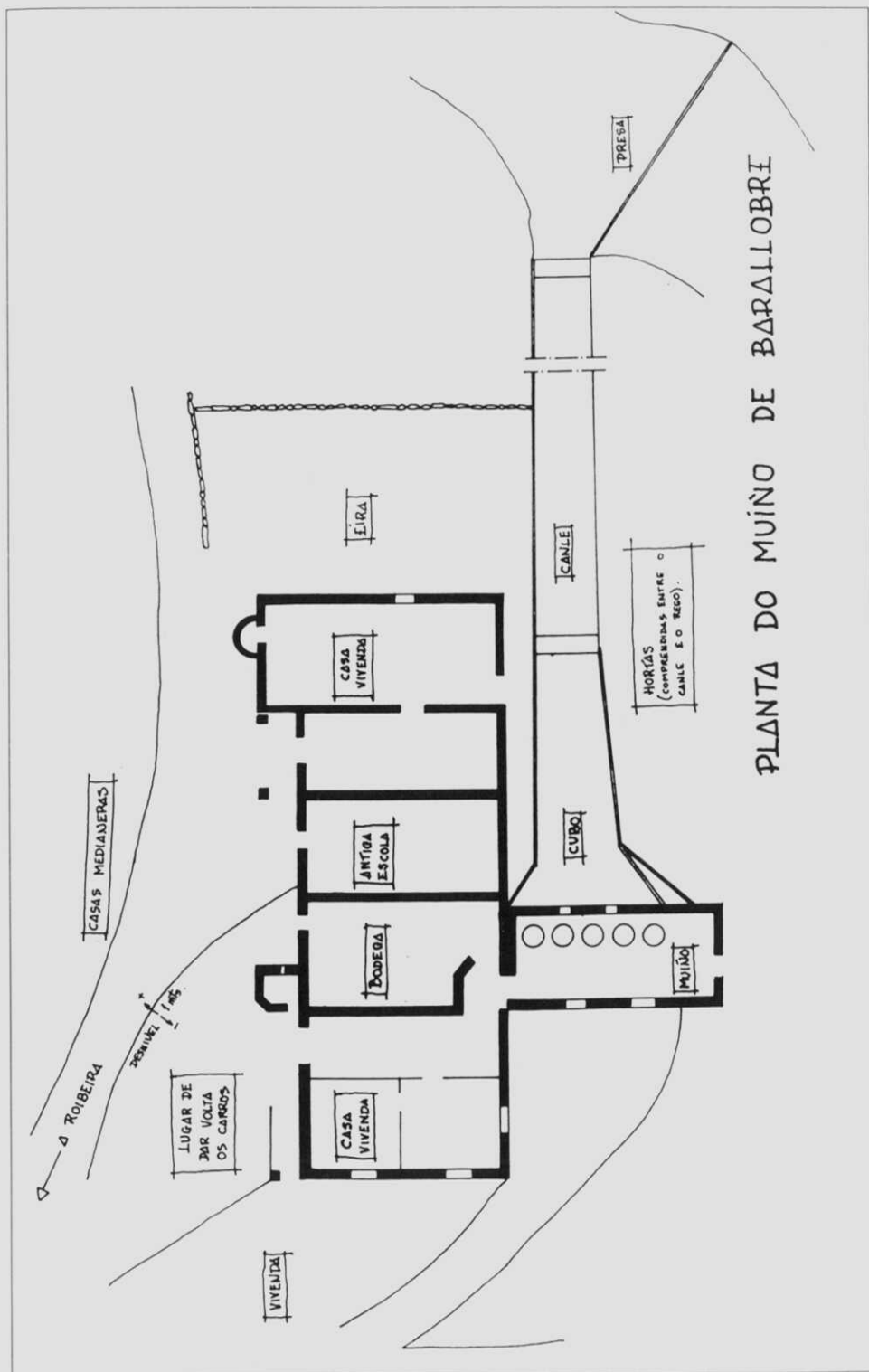
Decatémonos que nestes anos temos unha das situacións máis críticas da historia do Con-

cello: estamos a falar dos estragos da Peste (tanto é así que a primeira falecida residía no lugar de Caraña).

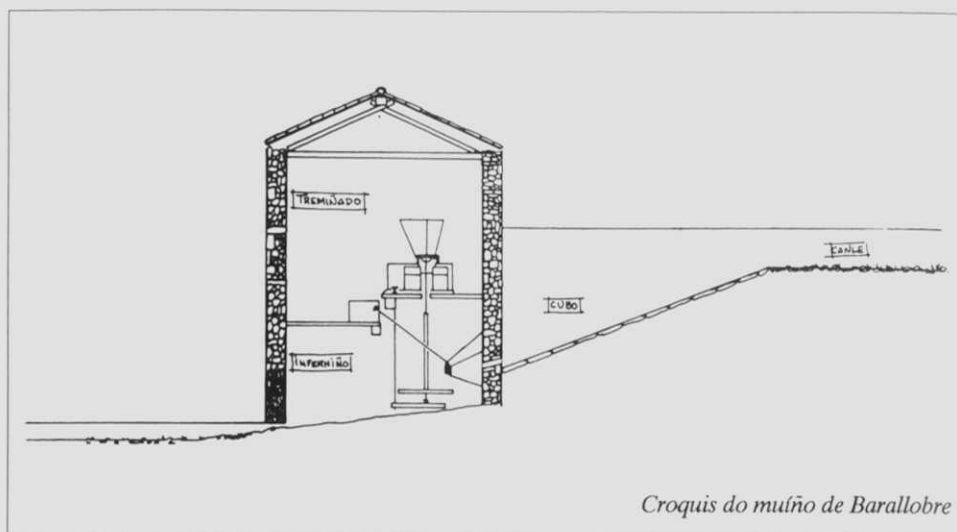
No 1849 apreciamos un leve comenzo do proceso de concentración de varios mouíns nun mesmo propietario –pode tratarse unicamente da instalación de novos aparellos (molturadores) no mouíno ou na concentración de mouíns distintos nunha mesma man–. Neste ano comenzan a xeneralizarse apelidos e alcumes que se mantiveron ata hoxe en día –*Louriños* xa aparecen no 1838, *Mende, Pandelo, Amado, Concheiro, Baraxeiro* e mesmo os *Milia*, dos que xa temos referencia no Catastro de Ensenada xunto ós *Garcla* (9).

Dos anos 50 en adiante descende progresivamente o número de mouíneiros pero continúa a aumentar o de molturadores por persoa. Así, Juan Alfonso xa ten 7 mouíns; Andrés Peón, 2; Arias, 5; José Barreiro, 2. Agora aparece por primeira vez xente tratada de Don: Don Julian de Lemos e Andrade, 3 mouíns; Doña Agustina Acea, 2 mouíns; Don Benito María Páez, 2. Poucos anos despois, Juan Alfonso vai obter o mesmo tratamento coincidindo co seu establecemento na vila.

(9) Estes alcumes e apelidos mantivéronse, en moitos casos, como representativos do oficio de mouíneiro ata ben entrado o século XX.

PLANTA DO MUÍNO DE BARALLOBRI

Croquis do muíño de Barallobre

O século XX: Historia dunha decadencia.

A primeira noticia deste século dátase no 1921/22 cunha diferenca moi importante na forma de realizar a matrícula: agora xa consta a dirección completa do muíño.

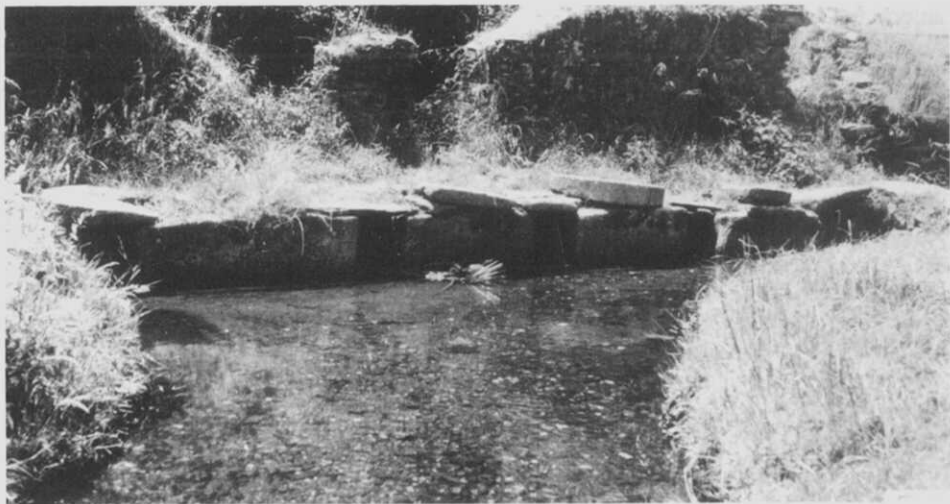
Neste ano temos 16 muíñeiros (12 no Mendo e Río Pequeno, 3 en Tiobre, 1 en Miodelo) e, dato moi importante, por primeira vez constatamos a instalación en Betanzos dun "Moli-

no con cuatro ruedas movidas por enerxía eléctrica: 2 para trigo e 2 para maíz e centeno", sito en "Puentenuovo 2", a nome da Sociedade "Núñez y Compañía".

Dous anos despois non existen case variacións e continúan así as cousas ata o ano 1931 en que baixa a 13 o nº de muíñeiros e desaparecen os muíños eléctricos da Pontenova.

Relación de propietarios de muíños segundo a "Matrícula del Subsidio Industrial y de Comercio del municipio de Betanzos" do ano 1924-25 (AMB)

BRAÑAS NAVEIRA, ROSA (por su hijo)	Roibeira, 14
La misma (por idem)	Martinete, 1
CACHAZA FERNANDEZ, ANDRES	Caraña Medio, 19
EDREIRA SANTIAGO, PEDRO	Miodelo, 1
LOURIÑO TAIBOS, MARIA	Acça, 4
LAGO VEIGA, ANTONIO	Caraña de Abajo, 18
LOURIÑO PANDELO, ALONSO	Requián-Roibeira
MENDEZ NAVEIRA, JOSEFA	Idem, 3
PEREZ RIVAS, PEDRO	Marulo, 2
PEREZ LAGO, ANTONIO	Barallobre, 12
RODRIGUEZ y RODRIGUEZ, JUAN	Barallobre, 12
RIO PANDELO, MARIA ANTONIA	Barallobre, 13
SANTOS LOURIÑO, FRANCISCO	Acça, 3
TELJEIRO GONZALEZ, ANTONIO	Caraña Medio, 3
CARNEIRO, FRANCISCO	Requián-Roibeira, 8
CORTES PORTO, CASIMIRO	Caraña Arriba, 12
VAAMONDE QUINTIAN, JOSÉ.	Piñeiro, 7
NUÑEZ y COMPAÑIA	Puentenuovo, 1

Ruinas do muño da Acea.

No ano 1935 inscribíase Ucha García, Francisco con 2 rodas para a mouturación de maízo mediante enerxía eléctrica, sito en Marina 26 (10), industria que aínda perdura no mesmo emprazamento.

Cun leve descenso respecto ós anos anteriores, chegamos ó 1937, derradeiro que figura no Arquivo Municipal de Betanzos.

Sabemos gracias ós nosos informadores que os anos seguintes foron moi duros para este oficio, pois ó triunfar o Alzamento contra a República establecéronse unhas severas normas de control dos cereais, de tal xeito que só podían moer uns poucos muños (moi distanciados entre si) que posufan a *Licencia* correspondente. Isto orixinou moito malestar que se reflexa na grande cantidade de muños precintados por orde gubernativa.

Mais aquí xa estamos a falar da desaparición do único ben de riqueza -xunto co viño- que sustentou a nosa bisbarra durante séculos.

O muño de auga, como todo elemento que nace para resolver con maior facilidade un proceso mecánico, desaparece no intre en que é suplido por un artilluxio que resolve o proceso con menor esforzo e/ou gasto.

A desaparición dos muños de Betanzos acentúase no tempo ó estar situados perto dun casco urbano que recibiu a electricidade moito antes que núcleos rurais illados que aínda nalgúns casos carecen hoxe en día da mesma.

Na fábrica Nuñez, a pouco da súa construción, estivo a moer un novo aparello (muño eléctrico), que se foi estendendo pola xeografía da bisbarra a grande velocidade, pois a súa rapidez, continuidade (nel non afectaban as secas) e comodidade (principalmente para os habitantes da vila) non tiñan competencia (11).

Un dos nosos informadores, Xaquín "*O Ritolito*", dounos un dato que pensamos tivo que acelerar grandemente a desaparición: o réxime do Xeneral Franco, e non sabemos se os

(10) Só temos localizados dous únicos industriais dedicados por enteiro a esta tarefa durante este século: unha é a familia Ucha que, tal como indicamos, estableceu un muño movido por enerxía eléctrica na Riveira, e a outra é a familia dos Teixeiros da que o primeiro representante, "Paquito das Fariñas", levaba á vez tres importantes muños ("o do Chuco" en Caraña, os de Teixeiro e o de Chelo) e foi, segundo os nosos informadores, o primeiro que estableceu en Betanzos un posto de venda, exactamente na Rúa da Cerca na casa coñecida como a do "Rouco".

Moi solicitados debían de estar os empregos no muño de Chelo, pois implicaban obter, ademais do xornal de muíneiro, un extra pola venda dos moitos salmóns que alí se pescaban no tempo libre.

(11) Temos que aclarar que a introducción do muño eléctrico non foi tan doada como os factores anteriores nos fan crer, pois na mente dos betanceiros foi xermolando a crenza de que o pan era peor que cos muños de auga, crenza que pouco a pouco foi desaparecendo segundo verbas dos nosos informadores.

anteriores, non permitía a proliferación de muíños, polo que o aumento dos muíños eléctricos realizouse mercando licencias ós de auga. Temos localizado un caso particular en Consuelo Vilar Maseda que no ano 1952 vendeu as súas licencias permitindo deste xeito a instalación de muíños eléctricos na zona de Vilouzás.

Por outra banda, hai que facer mención do muíño eléctrico doméstico, verdadeiro exterminador, xunto coa introducción da fariña industrial, dos nosos muíños de auga.

SITUACION XEOGRÁFICA DOS MUIÑOS ESTUDIADOS

O río de Caraña

Localizamos 28 antigos muíños, todos eles de maquiá excepto 4 de peza. Esta concentración débese tanto á proximidade da nosa vila como á grande poboación existente na zona (Remedios, Obre, Souto e Vilouzás), como, por suposto, ó caudal que permite a súa instalación.

Nembargantes, estes muíños atópanse en concentracións moi sinxelas, sen grandes presións. Teñen dous rodicios de media por muíño pois o caudal do rego non permite máis capacidade nunha mesma edificación. Non demostran un poder económico forte (excepto os muíños de "Don Angel" que neste caso o lugar foi finca de veraneo dunha potente familia betanceira). Por último, indicar que foron, xunto cos do curso do Mendo, os derradeiros en estar en activo.

Relación de muíños

Para unha mellor análise dividiremos ós muíños de Betanzos en tres zonas específicas e ben diferenciadas. Deste xeito atopamos.

ZONA A: O RÍO DE CARAÑA.

Caraña de Abaixo

1) Tarabelo, 2) da Casca, 3) do Beccaría, 4) dos Milia, 5) Muíños da "Rañada".

Caraña do Medio

6) do Doural, 7) o "do Chuco", 8) Muíños de Don Angel, 9) Muíño Novo (tamén coñe-

cido polo da Pardo Bazán ou Cavalcanti), 10) da Toñita "a Muíneira".

Caraña de Arriba

11) Muíño do Gervasio (anteriormente coñecido polo dos Savoias), 12) O de Consuelo Vilar Maseda, 13) Muíño de Francisco Rey, 14) Muíño dos Torres (tamén "o do Bico"), 15) O de Brañas, 16) O dos Pataqueiros (ou do Limiñón), 17) O dos Asorei, 18) Do Cardelle, 19) O de Ignacio Garcia "O Cazurral".

A Xerpe

20) Muíño da Corna.

Cantalarrás

21) da "Mullerenga"

Touriñao de Abaixo

22) o de Areosa, 23) Muíño Novo, 24) O dos Dourados, 25) do Penamoura.

ZONA B: -MUIÑOS ILLADOS.

B-1: O RÍO SALGUEIRAL

Infesta-A Sancia (Casas Novas)

26) Muíños da Fábrica.

A Angustia

27) Muíño da Espantosa, 28) Muíño de Callou.

Camiño de Castro a Písón

29) Muíño da Serra (ou dos Marzoa), 30) O do "Zarambeque", 31) Muíño de Baixo.

B-2: O RIO MERO.

Beldoña

32) Muíño de ¿Beldoña?.

Crendes

33) Muíño do "Baraxeiro".

B-3: O RIO MANDEO.

Teixeiro

34) Muíños do Luciano o "Teixeiro".

Chelo

35) Muíños do "Teixeiro".

Vista xeral do muíño da Señora Ventura. Roibeira.

**ZONA C: O RÍO MENDO E O SEU
AFLUINTE O R. PEQUENO**

C-1: O MENDO

Acea (Este nome de orixe árabe indícanos: Muíño fariñeiro movido pola auga mediante unha gran roda hidráulica colocada verticalmente. Nos non poidemos constatar rastros desta orixe).

36) O dos "Baraxeiros".

Roibeira

37) O de Esperanza Loureda, 38) O da Señora Ventura.

O Piñeiro

39) O de Francisco Fraga Baamonde.

Barallobre

40) dos "Concheiro".

Martinete (De orixe francés: Martelo ou mazo grande e pesado. Relacionase comunmente coa existencia de batáns de liño ou forxas).

41) O de Manuel Sánchez Louriño, 42) O de Antonia Rodeiro Roel (ou do "Baraxeiro").

Tabaques

43) O de Manuel Alvarez, 44) O da "Sabariana".

Marulo

45) O de Francisco Rey, 46) O de Narciso Varela Mende.

Mende

47) Gabriel o de "Mende", 48) Andrés do "Mende".

C-2: O RÍO PEQUENO:

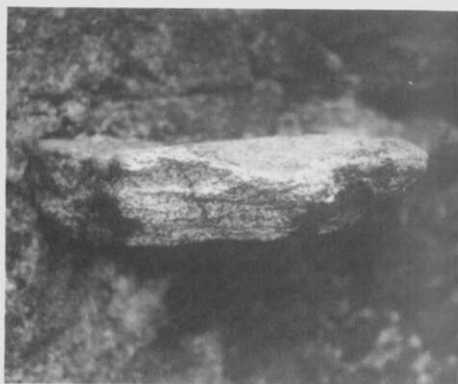
49) Muíños de Navás, 50) Os do Louriño, 51) O de Concheiro(tamén chamado do Curiel), 52) Os de Leis, 53) O de Taboada, 54) O de Pandelo, 55) O de Louriño (anteriormente denominado dos Concheiro), 56) O de Amparo Maseda, 57) O de Vazquez 58) o do Fraga. Houbo, ademais, antigamente un muíño na casa denominada das "Lavadeiras".

Vista xeral do muíño de Ignacio García. Caraña de Arriba.

Vista do muíño de peza dos "Dourados". Touriñao de Abaixo.

*Erguedoiro no muíño dos "Dourados".
Touriñao de Abaixo.*

O río Mendo e o río Pequeno

O Río Pequeno é, máis ben, un rego que actualmente non ten máis que un metro e pouco de ancho. Este rego desemboca no Río Mendo ó seu paso pola ponte de Roibeira.

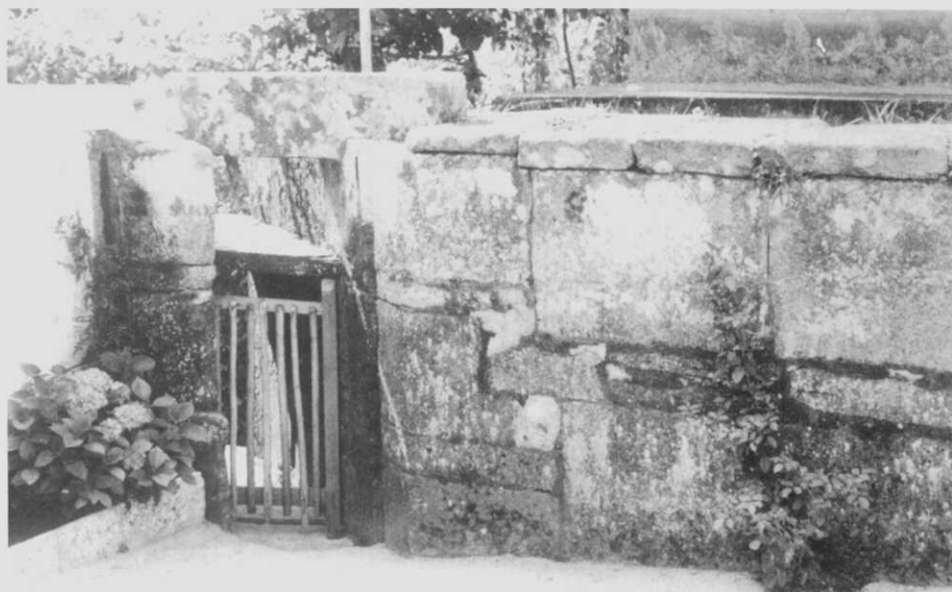
Ningún dos muíños deste rego posúe cubo senón que se basean en canles de recorrido bastante longo, podendo estar varios muíños aproveitándose da mesma canle, caso dos de Louriño, Maseda, Vázquez, etc.

Son muíños cativos de non máis de dous rodicios, e, polas condicións do rego, no verán non debían ser empregados.

Apréciase como algunhas familias ("Bara-

xeiros", Louriño, Concheiro) tiveron nun primeiro momento muíños neste rego para máis tarde telos no Mendo. Isto explicariáse pola procura dun menor condicionamento do caudal de auga.

No río Mendo, en troques, atopamos muíños moi fortes, polo menos ata Tabaques, como son os de Loureda, Concheiro, etc., que posúen ata 5 rodicios (os máis grandes da bisbarra) e funcionaban a pleno rendemento ata hai poucos anos. Visita obrigada é á do muíño da Sra. Ventura, que, gracias ós coidados da actual propietaria, resulta ser o único en condicións de funcionar no Concello.

Aliviadoiro da presa do muíño das "Rañadas". Caraña de Abaixo.

Este río ten un caudal relativamente grande permitindo que aparezan grandes cubos e amplas presas.

A partir de Tabaques o río estreitase, a poboación diminúe, as comunicacións son moito peores e, polo tanto, os muíños reducen o número de mouluradores por unidade. A influencia desta zona trasládase xa ó Concello de Oza.

Muíños illados

Os muíños da Sancia xunto cos da Espantosa e Illobre aténdían unha zona relativamente ben poboada: Castro, A Angustia, Infesta, Montellos, etc. O único que cremos debeu ser moi activo é o da Espantosa, conclusión que deducimos pola calidade da construción e o amplo cubo que posúe. Os demais, aínda sen conexión no tempo, tiñan un mal que os condicionaba fatalmente: o pequeno caudal do Río Salgueiral. Parte do ano debía estar case seco, e así, xúntanse sen ningunha orde muíños de maqúa con muíños de peza.

A Sancia: A zona onde están situados os dous muíños tivo un relanzamento económico hai dous séculos coa instalación dunha fábrica de curtidos nos arredores. A instalación dos muíños coincide aparentemente coa decaden-

cia da fábrica, tal e como nos relatou un descendente dos primeiros propietarios.

Miodelo: 3 muíños, dous deles de maqúa. Atópanse perto da desembocadura do Salgueiral facendo límite entre os Concellos de Betanzos e Bergondo.

Trátase de pequenas construcións nas que non vivía o muíneiro. A calidade das construcións descende moito en relación coas demais zonas visitadas.

Temos que indicar que Miodelo atópase a certa distancia de Caraña e o Mendo, sendo o único lugar dos arredores coa cantidade de auga necesaria para a instalación de muíños, polo que alí xurdiron para atender unha demanda xenerada no Concello de Bergondo e parroquias colindantes co noso.

A Espantosa e Illobre: Polo estado das construcións e polas referencias orais atrevémonos a lanzar a hipótese de que non teñen nexo no tempo, sendo o máis antigo o de Illobre.

O muíño da Espantosa debeu estar moi concorrido, sobre todo porque era o máis próximo á Graña, Xan Rozo, Guísamo, Montellos, etc. Estes muíños illados foron os primeiros que desapareceron.

No Catastro de Ensenada á pregunta do número de panadeiras contestouse: "*El número de panaderas que consideran en esta ciudad llegará a 200 y el número de ferrados de trigo que diariamente contemplan beneficiarán para dentro y fuera de la ciudad serán 200... y en cuanto a pan de centeno y maíz, beneficiarán 40 ferrados sin que se pueda averiguar el mismo diario de cada una en particular en atención a que unas cuecen diariamente, otras de dos en dos días y otras una vez a la semana*" (*).

Estas mulleres, moitas delas solteiras e viúvas, chamábanse xenericamente "*taonas*" e amasaban o pan na propia casa para a continuación levalo a cocer a un dos fornos industriais existentes e despois vendelo na Porta da Vila, na Ponte Vella, na Coruña ou nas moitas feiras existentes na zona. Moi probablemente a grande fama que tiña e ten o noso pan proveña destas mulleres que espallaban este produto polos contornos da vila.

No diccionario Madó de 1845 na referencia a Betanzos pódese ler: "*La elaboración de pan que muchas mujeres conducen en caballerías para el consumo de La Coruña*" (**).

Fai corenta anos xa somentes localizamos a catro mulleres que venderan na Coruña: Estrella "*A xurela*", "*A Madureira*", "*Marta a Chacha*" e "*Solita a Cañera*", pero aínda quedaban outras vendedoras na Porta da Vila, como as "*Tallonas*" (nome derivado do alcume "*dos Tallos*").

Actualmente este oficio centenario e feminino só perdura na memoria popular.

(*) VALES VILLAMARIN, FRANCISCO. "Documentos Brigantinos: Interrogatorio de la Ciudad de Betanzos". En: *Boletín da Real Academia Galega*, 1955, p.23.

(**) A Coruña non ten regos no seu entorno e a necesidade de muíños debeu de ser imperiosa, así na ría do Burgo e no ano de 1803 construfuse un muíño de mares, é dicir, muíño movido polo refluxo e fluxo da marea.

BAS, BEGOÑA. *Op. cit.*, p.120. A autora indica que o recolle de Guillén (1957).

AS VENDEDORAS DO PAN: Oficio centenario e feminino.

O Muíño de Chelo e o de Teixeira.

Aínda que por límites xeográficos nin Chelo nin Teixeira pertencen ó noso Concello, por razóns de influencia socio-económica si os debemos encadrar.

Aínda que os muíños representan un dos máis fermosos exemplos da nosa arquitectura popular e polo tanto, son un dos mellores expoñentes da adaptación do home á natureza, pouca xente está mentalizada a prol da súa conservación.

As elites que gobernan o noso país xamais tomaron unha firme actitude nin na promulgación de leis que impidan a súa destrución nin na creación dun fondo de axudas que facilite ós propietarios a súa rehabilitación.

No referente ó noso Concello dicir que existen unhas Normas Subsidiarias de Planeamento nas que se contempla a súa defensa, máis estamos faltos dunha verdadeira iniciativa política para levala a cabo.

Por outra parte a perda da nosa identidade sumada a tódolos factores que incidiron no desvencellamento de grandes cantidades de persoas dos seus lares de orixe perdendo senón todo contacto coa casa nai si a maior parte del. Isto fai que a casa nai ó máis que chegue a representar é a vivenda de descanso dominical na que o espacio ocupado polos aparellos do muíño é moi necesario coma garaxe, salón ou trasteiro.

Non sitios en que aínda viven familias de tres xeracións nunha mesma casa o muíño desaparece igualmente pois o grupo familiar xa non ve nel aquel aparello que había que coirdar peza a peza pola riqueza económica que producía. O único que toda familia se resiste a perder é o dereito do paso de auga pois, tanto unha mentalidade previsora como a súa utilidade como lavadeiro, etc, impide o seu des-coido.

Non falemos dos muíños non-vivenda situados xeralmente en lugares illados e de difícil acceso, que levan anos pechados e baixo a función actual de servir de refuxio eventual a cazadores e pescadores. De vez en cando a existencia de marcas de roda de tractor indícanos a presenza dos espoliadores de moas que as levan para construír pequenas mesas con sombrilla en chales así como casas de campo.

Con tristura, así é hoxe en día.....

As comportas do muíño de Esperanza Loureda.

Trátase de muíños illados e alonxados da capital, pero as condicións do seu emprazamento permítelles non ter, nin remotamente, problemas de seca. Así, tal como xa indicamos, temos constatado familias de Caraña que en certa época do ano tiñan que ir moer a estes muíños. Mesmo familias da zona de Ponte-deume desprazábanse en bote ata Teixeira e Chelo para moer.

Tratábase de muíños de maquia propiedade dunha desas familias (os Teixeira) que foron muíneiros de pais a fillos tal coma se indica noutra parte do traballo.

A vida neles tiña que ser realmente dura, tanto polo illamento -entre un e outro só existía un pequeno aserradeiro- como polas condicións da terra propicia ás riadas e anegamentos. Contounos unha neta do propietario que cando baixaba a riada tiñan que refuxiarse no último andar da casa de Chelo para non ser levados pola corrente.

Os muíños de Beldoña e de Guiliade

O Río Mero discorre polo límite do Concello ata estancarse na presa de Cecebre.

Trátase dun río xa abondo ancho que permite o bo funcionamento dos muíños. Aquí atopamos dous muíños -na beira enfrontada ó noso Concello-: un sitúase en Beldoña, é pequeno de non máis de dous rodicios, e outro, cunha grande construción con vivenda, sitúase en Crendes e xa moía hai cinco xeracións. A súa influencia céntrase nos arredores como Macenda, Caserío O Santar, Lángara, etc. Reseñar por último que temos informes da existencia de muíños que actualmente se atopan anegados polas augas do encoro de Cecebre.

NOTAS PARA UN VOCABULARIO DO MUIÑO NO NOSO CONCELLO

O noso idioma, como órgano de comunicación dunha sociedade que durante séculos xirou ó redor da terra, é moi rico na designación de todo elemento relacionado coas laborías do agro. O muíño como elemento cotián na vida das sociedades agrarias posúe un vocabulario tremendamente diversificado para evitar a máis mínima designación errónea do máis cativo e insignificante elemento (12). Máis can-

(12) Realmente, sendo como é un aparello de traballo, non permite a existencia de elementos insignificantes ou non útiles. Toda peza, por moi pequena que sexa ten a súa función totalmente imprescindible. A única concesión estética apreciase no talle do tangallo.

do comenzamos a visitar ós antigos muíñeiros da bisbarra, decatámonos da grande influencia de vocablos casteláns ou "castrapados" que en moitos casos substituíron á forma orixinal.

Ademais apréciase unha grande diferenza de termos referidos ó mesmo elemento entre bisbarras non moi distantes.

Nós, para realizar este primeiro contacto co vocabulario empregado no Concello escollemos dous muíñeiros, un da zona de Touriñao de Abaixo (onde o muíño é de peza) e outro da parroquia de Bravío, exactamente do Piñeiro. Decatámonos que ó tratarse de diferentes tipos de muíños (un é de cubo e outro de canle, ademais de ser o de Touriñao un modelo máis antigo), apréciase a existencia de elementos nun que outro non posúe e viceversa.

Abreviaturas

(T): Touriñao

(B): Bravío

...: O informante non lembra este nome ou sinxelamente esta non existe no muíño que el coñece.

*: Denominación noutras zonas de Galiza segundo bibliografía.

ALBEIRO, O (T) / ALBEIRO, O (B) / *ALBEIRO, O: Denominación que se dá ó muíño empregado na molturación do trigo o cal emprega a pedra "da franza" para machacalo grao.

BARANDEIRO, O (T) / ALIVIADOIRO, O (B) / *ERGUEDOIRO, O: Recibe este nome o mecanismo de elevación da capa que permite variar o grosor da fariña. Consta dunha serie de listóns de madeira tal que o primeiro é o rieiro xa indicado, que é a base onde se apoia o eixe. Do rieiro parte un listón vertical que remata a 60 ou 70 cts. do muíño (chámase CRUZ), uníndose a outro tablón situado horizontalmente e denominado na zona de Bravío SOBREMESA. A continuación a sobremesa únese a un pao en posición vertical que penetra no andar do muíño uns 40 cts. e este pao únese a unha barra horizontal que manipula o muíñeiro tal e como se aprecia no croquis.

BEO, O (T) / EIXE, O (B) / *TOUZO, O: Eixe de madeira que une o rodicio coa capa. Remata por baixo nun canto rodado (nos non atopamos ningún) ou puntal metálico -recibe

o nome de GHUEVO, O (T) / GHUEVO, O (B) / *AGULLA, A -. O ghuevo aséntase nunha pedra -canto rodado- ou peza cúbica de ferro "dulce" que permite o xiro do eixe sen que este perda a estabilidade. Esta peza denomínase PIAÑA, A (T) / PIAÑA, A (B) / *ENRAN, A.

BILLA, A (T) / BILLA, A (B) / *PECHADOIRO, O: Palanca metálica situada no rematado a cal acciona o mecanismo que permite o paso da auga ó interior do muíño.

...(T) / BURRO, O (B) / *ANDAINA, A: Sistema de elevación da moa para facilitar o traballo de picado necesario no momento en que as pedras "do país" se gastan.

BUXA, A (T) / VARA, A (B) / *VEO, O: A buxa é o remate superior do touzo. Trátase dunha barra metálica de pequena sección incrustada na madeira do eixe. Deste xeito, o veo penetra no andar superior e atravesa o pé para a continuación unirse á moa ou capa mediante unha peza denominada: SEGHURELLA, A (T) / SEGHORELLA, A - PUENTE, O (B) / *SOBRECELLA, A.

Nos muíños máis complexos aparece o CABALLETE (B), armazón de madeira que sostén á adella e o adellón. A peza denominada O TRAQUE (B) une a segorella co caballete e, roza ó adellón. O xirar a segorella, baila o traque e transmítelle o movemento ó adellón.

CAIXON, O (T) / CAIXON, O (B) / *CAIXA, A: Elemento de madeira en forma de caixa que recubre o pé e a moa. Acostuma estar apoiada no MADRIÉ OU BANCADA (denominacións éstas do Piñeiro) que é a base onde se apoian as pedras. O madrié ten tres tornillos que permiten a súa nivelación, traballo imprescindible para lograr a horizontalidade das pedras.

CAL, A (T) / CANAL, O (B) / *CANLE, A: Acueducto por onde discorre a auga dende a presa ata o cubo ou, si este non existe, ata o interior do muíño.

Ó vertélo grao na adella, este cae nun caixonciño máis pequeno denominado CANABETA, A (T) / CANETA, A (B) / *ADELLON, O: O adellón posúe un movemento oscilante que lle é transmitido por unha barra de madeira -TENXEDOIRA, A (T) / ...(B) / *TANGALLO, O- a el unida mediante un pao de madeira cun burato no que se incrusta. Este movemento oscilante venlle producido ó

Casa das lavadeiras. Roibeira. Aquí sitúa a tradición un antigo muíño.

adellón gracias ó contacto existente entre o tangallo e a moa, ésta xa en movemento.

CAPA, A (T) / CAPA, A (B) / *MOA, A: Roda superior do muíño que está en contacto co eixe mediante a segorella da que recibe o movemento que lle permite xirar.

...(T) / COA PORTA DE FORA (B) / *GRADE, A: Prancha feita de listóns de madeira colocados verticalmente que, ó erguerse ou baixarse, facilitan ou impiden o paso da auga. Atópase situada no comenzo da canle. Abrese cando se quere encher o cubo e péchase si xa está cheo ou mesmo cando ven riada.

...(T) / CUBO, O (B) / *CUBO, O: Ancheamento da canle a carón do muíño onde se almacena a auga para o seu emprego. Un muíño pode ter canle e cubo ou só canle. Neste último caso a canle vaixe estreitando ata que se converte nunha rampla que lle proporciona velocidade á auga.

DA TERRA (T) / NEGREIRO, O (B) / *NEGREIRO, O: Chámase así ó muíño que emprega pedras de cantería do país imprescindible para moer millo e centeo.

DE HERDEIROS (T) / B: DE HERDEIROS (B) / *MUIÑO DE PEZA: Dise dos muíños pertencentes a unha comunidade de veciños. Empregase en Touriñao o termo "LEVADOR" ó referirse a cada unha das persoas

con dereito a moer nun muíño "de peza". Igualmente chámase "TESTANTE" ós propietarios que coinciden inmediatamente antes ou despois na rotación establecida para o uso do muíño.

ERGUEDOIRO, O (T) /...(B) / *POUSA-DOIRO, O: Pedra safnte do muro onde se pousa o saco de grao. En Betanzos só se aprecia nos muíños de peza e, no caso do muíño da Areosa existen dous erguedoiros, un no exterior e outro no interior (este último tamén se empregaba como base da pequena lumeirada necesaria para pasalas noites).

FARIÑA, A (T) / FARIÑA, A (B) / *FARIÑA, A: Este nome emprégase para denominar á fariña de grao común para o consumo humano

...(T) / ...(B) / *INFERNIÑO, O: Espacio onde se atopa o rodicio do muíño, é dicir, a planta terrea. Nos muíños de "cala aberta" ten comunicación có exterior mediante unha grande abertura de saída da auga en forma xeralmente de arco.

LAFARTTÉ: Marca da casa que fabricaba as pedras denominadas francesas. Máis tarde, xa no réxime de Franco apareceron unhas coa denominación "CRISMA" de fabricación nacional e moito máis baratas, pero non tiveron éxito, pois parece ser que a súa molturación era deficiente.

MAQUÍA, A (T) / MAQUÍA, A (B) / *MAQUÍA, A: Enténdese por maquia a caixa empregada polo muiñeiro maqueiro para retirar a porción de cobro que obtén. Deste xeito dise "unha maquia" se retiras unha caixa, "dúas maquias", etc.. Tamén se denomina maquia ó grao de cobro propiamente dito.

MESA, A (T) / MESA, A (B) / *RIEIRO, O: Tablón de madeira no que está incrustado a piaña. É o elemento inferior do muño e a súa función é, mediante un curioso mecanismo, elevar o eixe do muño e deste xeito xuntar ou alonxar a moa e o pé para producir fariña máis gorda ou máis miúda.

MUIÑADA, A (T) / ... (B) / *MUIÑADA, A: O noso informador de Touriño denomina concretamente muiñada ó feito de moer "en familia". Exactamente fala de muiñada ó referirse ó tempo pasado cando os seus pais e avós fan todos moer. Non considera muiñada a partires da súa xuventude.

MULLEGHA, A (T) / MOLLEGHA, A (B) / *ADELLA, A: Caixón de madeira de forma troncopiramidal invertida e abertura nas súas bases onde se bota o grao de cereal para realizar a moedura.

PA, A (T) / ... (B) / *FICHUEIRA, A: Raniña na terminación da canle que une o cubo co inferniño e, mediante a billa, é accionada para permitir ou impedir o paso da auga.

PÉ, O (T) / PÉ, O (B) / *PÉ, O: Roda inferior fixa. Ten maior espesor que a capa e é atravesada polo veo, mais sen estar en contacto con el.

... (T) / PRESA, A (B) / *TOSTA, A: Elemento de cachotería que se estende no río-nai de forma non perpendicular ás marxes, cumprindo a función de desviar a auga deica a canle.

... (T) / REBOUXADOIRO, O (B) / *REBOUXADOIRO, O: Pedra ou comporta de madeira disposta na canle coa función de eliminar a auga que sobra da canle. En Touriño dise "ergué-la pedra" ou "baixá-la pedra". No caso concreto de Bravío denomínase así a un elemento situado no lateral do cubo que elimina a auga por medio dunha comunicación ó inferniño.

RODICIO, O (T) / RODA, A -RODICIO, O (B) / *RODICIO, O: Roda de ferro "dulce" ou chapa de lata (na bisbarra foinos imposible atopalos de madeira) disposta horizontalmente e que xira ao impactar tanxencialmente a

auga e así transmitir o movemento ó eixe e éste á capa.

SALVADO, O (T) / SALVADO, O (B) / *RELON, O: Fariña brava e basta empregada no consumo dos animais.

... (T) / ... (B) / *TREMIÑADO, O: Pranta superior do muño onde se realiza o feito de moer.

VASOS, OS (T) / ASPAS, AS (B) / *PELAS, AS: Nome que reciben os compoñentes radiais do rodicio, onde impacta a auga que entra pola fichueira.

ZARANDULLA, A: Esta é a denominación obtida no Piñeiro, referida á peneira que posúen algúns muños. Deste xeito ó ir caendo a fariña xa se obtiña peneirada.

A XEITO DE CONCLUSIÓN

Sobre os tipos de muños.

Os muños atopados no Concello son todos de eixe vertical-rodicio horizontal. Destes podemos facer dous subtipos: un denominado de *cala aberta* e outro chamado de *tineta*.

O de *cala aberta* é o máis abundante, mentres que só localizamos dous de *tineta* no muño de Francisco Fraga Baamonde no Piñeiro. A diferenza esencial entre os dous estriba na forma en que a auga accede ó muño ademais do distinto modo da súa incidencia sobre o rodicio. Mentres que o inferniño do tipo *cala aberta* é un espazo aberto ó que ten acceso unha persoa gracias ó arco de saída da auga, no modelo de *tineta* calquera reparación no rodicio tense que realizar penetrando polo tremiñado pois o rodicio atópase no interior dun cilindro delimitado pola mesa do aliviadoiro e o sobrado do tremiñado con dúas pequenas aberturas, unha para a entrada da auga e outra para o desaugüe.

Sobre as vantaxes dun respecto ó outro só sabemos, pola amabilidade do señor Francisco (desgraciadamente recén falecido), que este muiñeiro tivo que trocar do tipo *cala aberta* ó tipo *tineta* debido a que nas enchentes dunha presa que se atopaba río abaixo, o nivel da auga subía de tal xeito que lle anegaba o inferniño e polo tanto impedía o xiro do rodicio. En troques, no tipo *tineta*, ó estar o inferniño case pechado por enteiro, o nivel da auga non sube con tanta virulencia.

Sobre a forma de organización

No referente á forma de organización apreciamos como a inmensa maioría dos muíños son de maquia, e, comparándoos con outras zonas estudiadas (13), son muíños realmente importantes en canto ó número de molturadores por unidade. Así, a media atópase en dous rodicios, non sendo raro atopar tres, catro ou cinco pedras (Barallobre 5, Acea 5, Señora Ventura 3, etc.).

Canto máis rego abaixo máis ancho é, e máis perto está á vila de Betanzos. Aquí é onde se atopan os muíños de maquia mentres que os de peza están rego arriba.

Sobre as características da construción

A construción orixinaria onde se alberga o muíño é na maioría dos visitados case imposible de apreciar pois realizáronse moitos amaños e variacións ó longo do tempo que desvirtuaron a súa fábrica primitiva. Isto é debido a ser muíños situados nunha zona de grande poboación e, polo tanto, moitos foron e son actualmente empregados como vivenda ou están no seu campo de influencia. Deste xeito, estas edificacións fóronse adaptando ás necesidades dos donos con moita máis facilidade que os muíños illados, xeralmente de "peza".

Grosso modo podemos dicir que o muíño de maquia-vivenda é o que máis variacións sufriu. Trátase de edificacións de un ou dous andares máis planta terrea. Cuberta a dúas ou catro augas de tella curva, muros de fábrica de mampostería ben acabada, non sendo raras esquinhas e marcos de fiestras e portas en sillares de cantería. Fiestras amplias para facilitar unha boa iluminación. A planta é sempre rectangular cunha superficie media maior que a casa labrega da zona.

A canle é de mampostería e en moitos casos o cubo ou acceso da auga é de sillería, aínda que o resto da vivenda non a posúa.

Xeralmente lindan cunha eira e posúen tódolos elementos necesarios para un traballo relacionado coa terra que, moitas veces, é o espacio comprendido entre a canle e o regoñal.

O muíño de maquia-non vivenda é seme-

llante ó anterior e atópase nun espacio a carón da vivenda, con comunicación interna. Acostuma ter un só andar máis planta terrea.

Non é estraño atopar na bisbarra dous niveis de piso no tremiñado, un para o acceso e recollida de grao e outro aproximadamente un metro máis elevado para poder botar con comodidade o grao na moenda tal como se indica no croquis.

É difícil atopar o muíño maqueiro separado da vivenda máis algúns casos temos localizados sempre coas mesmas características dos anteriores.

Por último hai que falar dos muíños de "herdeiros", os que máis compoñentes posúen da fábrica primitiva (mesmo no modelo do elemento molturador), mais tampouco aquí atopamos aspectos que denoten cubertas de colmo, de lousados graníticos ou de xisto. Trátase de construcións rectangulares de planta terrea realizadas en mampostería de mala calidade, cubertas en tella curva e fiestras moi reducidas ou practicamente inexistentes.

Timidamente podemos apreciar o tradicional pousadoiro.

O espacio interior é tremendamente reducido, o imprescindible para a tarefa. O chan está moito menos coidado que nos casos anteriores, desaparecendo por completo esas grandes lousas de xisto para facilitar a recollida de fariña tan habituais nos muíños de maquia.

Sobre o mecanismo

Aínda sen profundizar no estudio das pezas do mecanismo de molturación, indicar que aquí temos o mesmo problema, é dicir, dos poucos que se atopan nun estado realmente bo (a maioría xa non posúen as pezas, excepto as pedras do rodicio) é unha constante a existencia de elementos modernizadores: rodicio e piaña de ferro "dulce", burro mecánico, abertura de comportas dende o interior, etc. De todos modos apreciamos a existencia de dous tipos diferentes: un que podemos cinguir ós muíños de herdeiros e que coidamos é o modelo máis antigo, pois o tarabelo salta debido ó contacto coa capa. Neste tipo a moenga sostense gracias a estar enganchada a unha barra horizontal que penetra no muro e non existe caixón pechado que recubra as pedras, entón

(13) *Los Molinos de San Cristóbal de Cea (Ourense)*. Madrid C.S.I.C., 1990, pax. 400. Indícanos José Ramón Lema Bendaña que o número máximo de molturadores é de 3.

descubertas; ademais, o pé atópase en contacto co sobrado do piso.

Os modelos xeralizados nos muíños de maquiña son un pouco máis complexos pois posúen unha peza denominada "caballete" grazas á que se sostén a moenga e o adellón, transmitíndolle o movemento ó traque, vara de ferro que une a segorella co caballete e roza o adellón facéndoo bailar. Este tipo xa posúe cubrición total das pedras así como caixón a distinto nivel onde cae a fariña moída.

No referente ó sistema de elevación e descenso das moas para obter os diferentes tipos de espesores temos apreciado dous modelos aínda que baseados na mesma técnica. Un é o liberadoiro xeralizado na Galiza que se basea nun sistema de tablóns de madeira que comenza "*nunha trabe de madeira apoiada no muro do inferniño do muíño e situada a unha ou dúas cuartas do seu fondo sobre o que se apoia o eixe e que, pendurada do tremiñado polo seu extremo libre por medio dun longo pao chamado cruz, fai o papel de palanca que permite regular o frotamento entre capa e pé*" (14). Este sistema aplícase nos muíños de peza e nalgúns de maquiña, tal como se indica no croquis adxunto, podendo ser un pouco máis sofisticados.

Os maqueiros de moitos rodicios acostuman elevar a moa mediante un *volante* situado no tremiñado que está unido a unha barra metálica a modo de rosca e esta á mesa onde apoia o eixe. Ó xirar o volante a barra metálica sube ou baixa e así tamén a mesa.

Sobre as pedras

As pedras son de dous tipos, cantería do país para o maízzo e centeo e as denominadas "francesas" (no escudo impreso nunha das caras consta como marca "Lafartté") para o trigo. As de centeo fanse nunha soa peza e proveñen de moi distintos lugares pero principalmente da aldea da Queimada perto de Betanzos. O granito empregado non pode ser de grao moi fino nin grosso, pois isto afecta considerablemente á fariña obtida.

As francesas son polo xeral de maior diámetro e todas da mesma forma e ancho, así, serven indistintamente de moa ou pé. Temos

entendido que estas pedras mercábanse nunha tenda próxima a Catro Camiños na Coruña e o vendedor anunciouse na prensa escrita ata hai relativamente poucos anos. Estas están feitas en cuarteiróns de pedernal. Por último indicar que nos foi imposible atopar pedras francesas nos muíños de peza, e o noso informador indicounos que nunca as houbo.

A necesidade das "francesas" radica en que o trigo moído con pedras de cantería producía unha fariña de cor negro rechazada para o seu consumo.

Cando a capa e o pé están moi gastadas debido ó rozamento é necesaria a elevación da capa para poder picalas e así conseguir que non sexa tan lisa a superficie granítica (nas de pedernal non é necesario). A elevación realízase nos muíños de maquiña mediante o "burro", artilluxio mecánico de moi distintas formas que mediante un fuso permite a elevación. Nos muíños de peza e algún de maquiña non atopamos ningún burro, indicándonos o informador que a persoa que se chamaba para picar xa elevaba a moa con rapidez e comodidade mediante cuñas. Temos que decatarnos que este último método só se empregaba nas pedras de menores dimensións.

O proceso de picado realizaboo unha persoa que se avisaba para a ocasión (no caso do muíño dos Dourados picaba un integrante da familia dos Louriños) e consiste en facer de seis a oito regos na moa e no pé para que ó xirar a capa o grao moído saia polas veiras e caía no caixón. Este picado realízase cos utensilios denominados *pico* e *escoda*.

Sobre a forma de cobro

Nos muíños maqueiros existen dúas formas de cobro: *ó peso*, é dicir, pesar a cantidade de grao a moer e extraer unha parte correspondente (no Concello extráese un kilo de grao por ferrado a moer, excepto no caso dos panadeiros que se trataba de tres cuartos de kilo) ou botar o grao na moenda, que xa posúe unhas marcas que indican a cantidade dun ferrado, ferrado e medio, etc., e extraer unha caixa chamada *maquiña* cunha capacidade correspondente por ferrado.

(14) DE LLANO, PEDRO. *Arquitectura Popular en Galicia*. Tomo II, pax. 318.

Sobre como para-lo muíño.

Aínda que tal como nos indica o informador, o tempo que se inviste en moer un ferrado depende da cantidade de auga, peso da capa, etc., ésta pódese cifrar en media hora aproximadamente. Isto obrigou a inventar sistemas que permitiran parar o muíño sen a presenza do muiñeiro pois o muíño non pode xirar sen grao, xa que se desgastan as pedras. Na bisbarra non atopamos ningún sistema de aviso excepto no muíño da señora Ventura e o dos Concheiros, no que o muiñeiro tiña dispostas unhas campañas que soaban ante a falla de grao.

Sobre as eiras.

Temos localizado no muíño do Barallobre un espacio expresamente destinado a dar volta ós carros. Só sabemos doutro coa mesma particularidade no muíño da Ponte Loña, segundo o indica Xosé Ramón Lema Bendaña no seu traballo *Os muíños nas proximidades de Ourense*. De tódolos xeitos hai moitos casos de eiras anexas ó muíño onde poder xirar un carro (Sra. Ventura, O Piñeiro, Tabaques, etc.).

Sobre un caso estraño.

Para finalizar temos que falar do muíño do "Pandelo" no rego Pequeno, pois aínda que agora está moi desvirtuado sendo empregado de almacén, apréciase unha canle de bloques de cantería en parte xa caída que se dirixe a unha abertura a media altura do muro de mampostería. Este muíño só posúe planta terrea polo que, non lle atopo explicación a como xirá-lo rodicio se a auga penetra a esa altura, a non ser que a lonxitude do eixe fose mínima, explicación que non considero.

Decatámonos dos moitos puntos que quedan sen tocar -análise do sistema de uso nos muíños de peza, dimensións dos elementos, folclore, realización de planos, etc.- Sirva este pequeno traballo para crear no lector un certo interese cara a aspectos etnográficos da nosa cultura que se están a perder no devir dos tempos.

Restos do canle do muíño dos Pandelo. Río Pequeno.

Rematamos cun fermoso texto de **Manuel María** facendo unha chamada á conservación dos nosos muíños:

DESGRACIADAMENTE XA NON HAI MUIÑEIROS NIN MUIÑOS. OS QUE EXISTEN SON UNHA RUINA. NON HAI DEREITO. CADA PARROQUIA TEN A OBRIGA MORAL DE CONSERVAR POLO MENOS UN MUIÑO EN PERFECTO ESTADO DE FUNCIONAMENTO, ANQUE NON MOA, PRA CONSOLO DE NOSTÁLXICOS E SOÑADORES. COIDAMOS QUE NON É MOITO PEDIR. O SOSTER UN MUIÑO RESULTA SER UNHA NECESIDADE E NON UN LUXO INÚTIL.

Extractado de *El Correo Gallego. Revista*, 30. 5-IV-92.

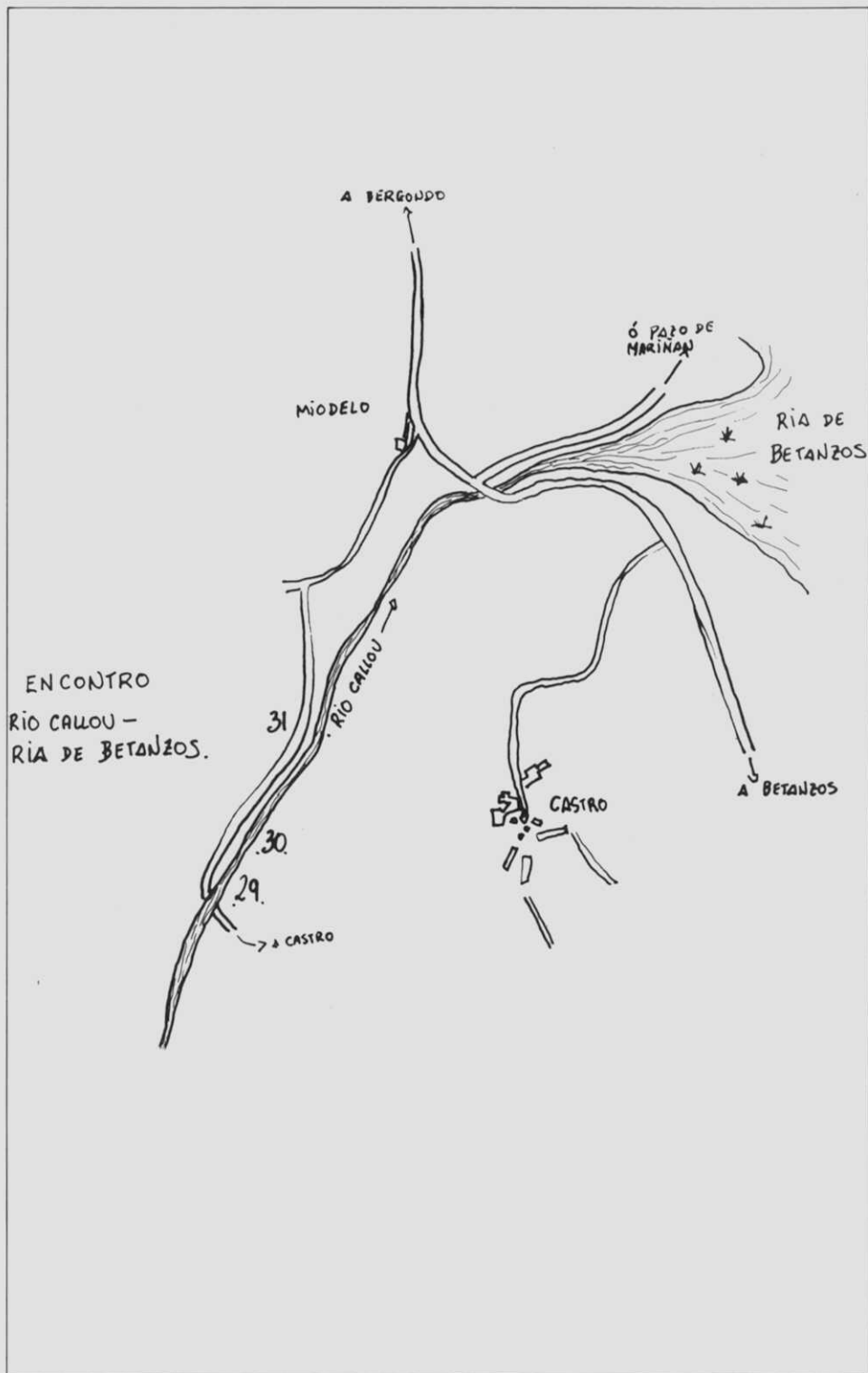
Rematado o 19/10/92.

INFORMADORES

Xaquín Maseda "O Ritolo".
Antón "O Baraxeiro".
Manolo e Adelina Concheiro.
José García.
Francisco Fraga Baamonde

COLABORADORA

Helena Regueiro Rodríguez.

O MENDO E RIO PEQUENO
 NO ENCONTRO. ROIBEIRA.

